

*Ə.Ələkbərova. Nəcəf Bəy Vəzirov əsərlərində milli özünüdərk
// Əlyazmalar yanmur, 2019, № 2 (9), s.73-77.*

UOT: 93: 03.81.37

Əzizə Ələkbərova

elmi işçi

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,

Bakı şəhər, İstiqlaliyyət küç. 26.

e-mail: aalekberli@mail.ru

NƏCƏF BƏY VƏZİROV ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində savadsızlığın, cahilliyin, xalqın problemlərinin səbəblərini aradan qaldırmaq, xalqın şüurunu, milli özünüdərk ideyalarını formalaşdırmaq üçün Nəcəf bəy Vəzirovun gördüyü işlər onun əsərlərinə və ictimai fəaliyyətinə dair materiallara istinad olunaraq məqalədə əks etdirilmişdir.

Açar sözlər: *Nəcəf bəy, milli, xalq, din, dil, ailə, özünüdərk, həqiqi vətəndaş*

Giriş

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı xalqı dini kabusundan uzaqlaşdırmaq, ona maarifi, elni, vətəni, zəhməti, quruculuğu, başqa sözlə həqiqi insan və həqiqi vətəndaş kimi yaşamağı sevdirmək məqsədi ilə yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu ideyanın əsasını Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov qoymuşdur. M.F.Axundovun ideyalarını Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi və Əbdürəhim bəy Haqverdiyev kimi şəxsiyyətlər davam etdirmiş, məzmun miskinliyinə qarşı mübarizə apararaq, xalqın tərəqqisi və fikri inkişafı üçün çalışmışdılar.

XIX əsrin 70-ci illərində yaradıcılığa başlayan Vəzirovun bu qayə uğrunda aparıldığı mübarizə çox ağır, daha doğrusu feodal-patriarxal bir şəraitdə cərəyan etmişdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri xalqının inkişafına müxtəlif istiqamətdə xidmətləri olmuş Nəcəf bəy uşaqlıqdan atasının əmək qabiliyyətini itirməsinə, ailə vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq elmə və biliyə böyük həvəs göstərmişdir. Vəzirov hər nəyin bahasına olursa-olsun təhsilini davam etdirməyə çalışmış, buna görə 1868-ci ildə Şuşanı tərk edərək Bakıya gəlmişdir. O, həmin il bir çox əziyyətlərdən sonra Bakı gimnaziyasına qəbul edilmişdir. Bakı realnı məktəbində rus dilində təhsil alan Vəzirov hələ ilk günlərdən ədəbiyyata böyük maraq göstərmişdir. O, ilk dəfə realnı məktəbinin altıncı sinfində oxuduğu zaman teatr tamaşasına getmiş və bu tamaşa onun yaradıcılığında çox mühüm rol oynamışdır. Vəzirov bu tamaşadan sonra o zaman realnı məktəbdə dərs deyən Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər ziyalı Həsən bəy Zərdabiyə Azərbaycan dilində teatr əsərlərinin olub-olmaması sualı ilə müraciət etmişdir. Bu zaman Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli Axundovun əsərlər külliyyatını ona vermişdir. Vəzirov M.F.Axundovun pyeslərini böyük bir həvəslə oxuyub Azərbaycan dilində teatr tamaşası təşkil etmək həvəsinə düşmüşdür. Həsən bəy Zərdabinin rəhbərliyi və yaxından köməkliyi, Nəcəf bəy Vəzirovun təşəbbüsü ilə M.F.Axundovun "Hacı Qara" məzhəkəsi realnı məktəb tələbələrinin də iştirakı ilə ilk dəfə tamaşaya qoyulmuşdur.

M.F.Axundovun dramaturgiyanın, H.Zərdabının “Əkinçi” qəzetinin və N.Vəzirovlə birlikdə teatrın əsasını qoymaları XIX əsrdə xalqın milli özünüdərkinin ilk rüşeyimlərini yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məlumdur ki, Vəzirovun uşaqlıq dövründə Azərbaycanda iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda durğunluq idi. Təhkimçi-feodal münasibətləri, ənənəvi düşüncələr, keçmiş həyat tərzini, ənənəvi təhsil qaydaları dəyişməmişdir. Vəzirovun həyatı ilə tanış olduqda onun da ilk təhsilini dini məktəbdə aldığını görürük. XIX əsrdə Şuşada, Bakıda, Şamaxıda, Naxçıvanda və başqa şəhərlərdə çoxlu mədrəsələr mövcud idi. Təhsil isə ərəb-fars dilində keçirilirdi, dərslər isə quran oxudulur, şəriət, fiqh kimi dini dərslər tədris olunurdu. Elm, incəsənət, ədəbiyyat islam dinin təsiri altında idi. Bunun nəticəsində cəhalət və fanatizm dərin kök salmışdır. Nizami, Füzuli yaşadıkları zamanın mütərəqqi ideyalarını öz qəzəllərində əks etdirirdilər. XIX əsrdə Mirzə Şəfi Vəzih, Seyid Əzim Şirvani kimi qəzəl yazanlar istisna olmaqla qəzəl yazanların böyük əksəriyyəti dahi şairləri yalnız forma cəhətindən təqlid edirdilər, yazdıqları şeirlərin ideya və məzmununa fikir vermirdilər. Axundovla başlayan mütərəqqi fikirlərin inkişafı Zərdabi və onun tələbəsi Vəzirovlə davam etdirildi. Nəcəf bəy Vəzirov qırx ildən artıq dövrü əhatə edən yaradıcılığında yazdığı dramalarda, fleytonlarda həyatı dərinləndirərək müşahidə etməklə xalqın prinsiplərinə əsaslanmış, xalqın həyatını yaxşı bildiyi üçün həyat həqiqətlərini olduğu kimi əks etdirmiş, canlı danışmaq dilindən istifadə etmiş, müxtəlif xarakterlər yaratmış, ifşa, tənqid üsullarından istifadə etmişdir. Öz yaradıcılığında məhz bu ideya və düşüncələri əks etdirmişdir. Axundovdan sonra Vəzirov da əsərlərində dini mövzular deyil, ictimai və məişət mövzularını əks etdirirdi. O, sələfi Axundov kimi dramaturgiya janrına müraciət edərək həyatın geniş lövhələrin yaratmaq istəyirdi. Məqsədi insanlara təsir etmək, onların idrakını, şüurunu formalaşdırmaq, mövcud həyat şərtlərini dəyişdirmək və yenidən qurmaq idi. O, müəllimi Həsən bəy kimi publisistik əsər yazmaqla yaradıcılığa başlamamış, ilk qələm təcrübəsinə pyeslə, dramla başlaması isə yəqin ki, baxdığı tamaşa və 1873-cü ildə müəllimi ilə əsasını qoyduğu teatrın nəticəsidir. Gənc ədib bu əsərlər vasitəsilə köhnə təhkimçi feodal quruluşunu, bu quruluşun ictimai eynlərini təsvir edirdi. İlk əsərlərini tələbəlik dövründə qələmə alan Vəzirov artıq bilirdi ki, təkcə Mirzə Fətəli, Həsən bəy kimi ziyalılar deyil, xalqın, millətin, vətənin təssübünü çəkən hər bir şəxs milli mənlik şüurunun daşıyıcısıdır. Tənqidçi, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev “Nəcəf bəy Vəzirov. Əsərlər” adlı kitabının müqəddimə hissəsində dramaturq haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Axundzadənin ən yaxın mənəvi irsi-Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) artıq onun həm maarifçilik proqramına, həm də dram poetikasına yeni bədii notlar və sosial-fəlsəfi çalar gətirir. O, həyatın, məişətin və əxlaqın realist səhnədəki əhatə çərçivəsini daha da genişləndirir, ona yeni janrlar, üslub, dil fərdiliyi artırır. Nəcəf bəyin sırası, sadə qəhrəmanları özləri ilə səhnəyə gerçəkliyin daha yekrəng adiliyini, ənənəvi bədii diqqətdən kənar qalan “prozasını” daxil edirlər. Vəzirov maarifçi didaktikanı son hədudə gətirib çatdırır, səhnədə birbaşa təlim-monoloq söyləyən rezoner surətlərin bütöv bir silsiləsini yaradır (Əşrəf bəy, Fəxrəddin bəy). “Təmsilat”dakı satirik başlanğıcın yeni bədii mənzilə çatdırılması ilk xalis satirik komediyanın (“Pəhləvanani-zəmanə”, 1906), maarifçi dramaturgiyanın və konfliktin fəci hədudlara qalxması isə dramaturgiya tariximizdə ilk milli faciənin (“Müsibəti Fəxrəddin”, 1896) yaranmasına səbəb olur” (3, s.4). Bəli, dramaturq əsərlərində ənənəvi həyatı, cahilliyi, qəddarlığı təmsil edən “qəhrəman”ları tənqid edirdi. Anadan olduğu Şuşada, sonra Bakıda şahid olduğu özbaşnalıq, mövhumat, avamlıq, xalqın dözülməz həyat tərzini, qadınlara qarşı olan haqsızlıqlar, təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişaf etməməsi onu narahat etmişdir. Gimnaziyada oxuduğu zaman yazdığı “Əti sənin, sümüyü mənim”, bir il sonra isə “Qara günlü” və “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” pyeslərində cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin qüsurluğunu göstərərək istər milli şüurun, istərsə də ictimai inkişafın ailələrdə böyüyən fərdlərdən asılı olduğunu vurğulayıb. İlk iki əsərin mətni dövrümüze gəlib çatmasa da “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” pyesini oxuduqda əsərin qəhrəmanı Bayraməli bəyin dialoqunda : “Hələ belə işlər

dursun kənara... Dərsə niyə getmirsən, bişüür oğlu bişüür? Mən axır hər bir saata iki manat pul verirəm.” (3, s.21)-cümləsindən aydın olur ki, o, “avropalaşmaq” xatirinə də olsa mülkədarların öz övladlarını oxutmaq istəyi müsbət addımdır. Çünki elm şüuru artıran, həyatda çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək etdiyi üçün vacibdir. Müəllifin “Daldan atılan daş topuğa dəyər” əsərində Xırda xanımın qızı Səkinəni həkim İskəndər bəyə ərə vermək üçün çalışması artıq insanların şüurundakı oyanışa, elmə önəm verdiyinə işarədir. Və yaxud “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” əsərində oxumuş Əşrəf bəy deyir: “Adın müsəlman qoyan üçün dünyada hər bir dərdlərdən acı odur ki, hansı din qardaşımıza rast gəlirsən, onda mürüvvət, rəhm, məhəbbət nişanələri bilmərrə görünür və halonki Həzrət Rəsul əleyhüssəlam buyurubdur ki, Məğribdəki müsəlmana iynə batsa, Məşriqdəki gərək onun ağrısını bilsin... Bu saat yer üzündə nə qədər müsəlman var, cəmənlə zəlalətdədirlər... Səbəb? Ehkəmişəriət bilmərrə yaddan çıxıb... Elm yox, tərbiyə yox, ədəb yox... Hər bir qədəmdə vəhşi nadanlıq, adam öldürmək, qan tökmək, yalan demək... Sübut? Tamaşa edin, divanxanalar qapısında qoyun sürüsü kimi boyun-boyuna büzülüb yığılan kimdir? Müsəlman! Bir-birinin canına-malına düşmən kimdir? Müsəlman! Bu çolaq, çiyini düşük, dilənçi kimdir? Sərgərdan, əli qoynunda neyləyim deyən kimdir? Ah? Yazıq, bədbəxt, biçarə müsəlman!...” (3, s.85).

Yuxarıdakı monoloq vasitəsi ilə Vəzirov xalqın özünədərk, özünəqaydış hissələrini formalaşdırmaq üçün müsəlman olan xalqı təsvir edərək, hər bir əlacın onların şüurundan, hərəkətlərindən, səylərindən asılı olduğunu vurğulayır. Nə qədər ki, onlar elm öyrənmirlər, ədalətdən, insafdan uzaqdırlarsa rahatlıq olmayacaqlar. Bu “müsəlmanlar” özlərini müsəlman adlandırırsa da heç bir dini özəlliklərə əməl etmirlər. Çünki dini də kortəbii şəkildə öyrənirlər. Təhsilsizlik, tərbiyəsizlik nəticəsində müsəlmanlar bir-birinin canına, malına qəsd edir, öz hüuqlarını, özlərini müdafiə etməyin yollarını bilmirlər.

Görkəmli sənətkar özünədərk haqqında öz ideya və fikirlərində millətin qarşılaşdığı problemlərə, dərdlərə daha həssas yanaşmış, bu aktual məsələləri digər əsərlərində də əks etdirmişdir. Dünyada ictimai, siyasi, elmi inkişaf baş verdiyi dövrdə xalqın şüurunda heç bir dəyişiklik olmamasını cəmiyyətin faciəsi kimi düşünmüş və Vəzirov özünün ən mükəmməl əsəri “Müsibəti Fəxrəddin” faciəsində təsvir etmişdir:

“Xudaya! Gör biz müsəlman necə bədbəxt, vəhşi, nadan tayfayıq ki, bir nahaq, biməna işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik bəhəm eləmişik. (Səktə.s.120-121) Vallahı, deyirəm belə hərəkətlərə dürüst fikir verəndə, belə görünür ki, guya biz müsəlman tayfaların üstə göydən lənətnamə yenib ki, işığa çıxa bilməyəcəksiniz, həmişə zülmətdə qalıb, vəhşi nadanlıq gücü ilə bir-birinizi tələf edəcəksiniz... Aşkar görürəm sübut uzaqda deyil... Mən buraya gələn üç ay deyil, bu üç ayın ərzində iki yüz adam, dəxi də artıq, elə bizim ətrafda bir-birini tələf ediblər. Məgər bu vəhşi nadanlıqdan deyil? İnsaf yox, mürüvvət, qanacaq, tərbiyə yox, məgər şəriət bizə göstərən yol budur? İnsaf məqamında durun. Anacan, qardaşım, axır mənim atam Rüstəm bəyin cavan oğlunu tikə-tikə eləmişdi! Necə ki, atamın müsibəti bizi yandırır, elə də Rəşid bəyin ölümü atasını, qardaşını yandırır... Siz nə insafları işə bir göz ilə baxırsınız?!” (3, s.120-121).

Ədib oxucuya çatdırmaq istəyir ki, təhsilin, tərbiyənin, mürüvvətin olmadığı cəmiyyətdə bədbəxtlik, nadanlıq, nahaq iş, vəhşilik həmişə olacaq. Əgər cəhalətdən, zülmətdən, kiminsə köləliyindən azad olmaq istəyirsinizsə bunu işıq yolu elmdir.

Millətin dərini, narahatlıqlarını, zərərli adət-ənənələri, özünədərk hissələrinin aşılmasını öz felyetonlarında və publisist məqalələrində də toxunmuşdur. Məlumdur ki, dil hər bir xalqın milli özünədərk prosesinin ilk göstəricilərindən biridir. Vəzirovun ana dili məsələsinə toxunması milli özünədərk prosesinin gücləndirməsi və təbliği üçün çox doğrudur. “Dərviş” imzası ilə “Həyat” qəzetinin 12 iyun 1905-ci il, №6-da “Balaca mütəfərriqələr” başlığı altında çıxan felyetonunda yazır:

“-Nə üçün, oldu. İnşallah, “Həyat”ın müştəriyi çox olacaq. Amma Allah elə edəydi ki, bir nömrəsin otuz adam oxumayaydı.

- O zavisit eləyir qəzetin tsenasından, nə qədər az olsa, bir elə müştəri çox olar.
- Qiyməti çox deyil ki. İldə altı manat. Yəqin ki, siz də götürəcəksiniz.
- Mən çox jalet eləyirəm ki, müsəlmanca bilmirəm.
- Müsəlmanca bilmirsiniz? Nə söyləyirsiniz, qardaşım... Ana dilini bilməmək?.. Vay, vay, bu olmadı ki!..
- Mən binavat deyiləm, atam-anam binavattır.
- Ana dilini öyrənmək bir çətin şey deyil, əzizim. Əlifba öyrəndin “Həyat”ı al əlinə, günbəgün oxu, bir ilin ərzində ol zəmanə mollası... ” (3, s.342).
- Və yaxud “Yeni İrşad” 18 sentyabr 1911-ci il, №15-də yazır:
- “İran dursun kənara. Götürək bizim öz şəhərimizi. Təftiş ediniz, onda bilərsiniz ki, iki yüz adamdan bəlkə bircəsi ana dilində oxuyub yazmaq bilir... Məgər bu halət huşyar olan qardaşlar üçün müsibət deyil!
- Ağa Dərviş! Sözlərin haqdır, amma işə bir tərəfdən baxırsan, atam! Elm lazımdır. Elmi peyğəmbərimiz vacib edib. Ancaq çifayda, bizim darülfünun qurtarıb gələn bəzi cavanlarımız camaatı elmdən ikrah ediblər. Bu həzərat bizlərə etina etmirlər. Cəmi sülük-rəftarımızı tənqid edirlər. Bu sifətlər kimi elmdən ikrah etməz, əfəndim?
- Ağacan! Bisəbəb iş olmaz, çox da müqəssir etmirik bu cənabları; tərbiyəli anaları olmayıb.
- Ha, ha, ha... Bağışla mənə, ağa Dərviş, tamaşa et ürəfələrin işlərinə... Aralarında ana dili məhv, dillərini də... Hərəmləri: biri firəng, bir alman, biri yəhudi, biri kim... Balalarının ismi-şərifləridir: Nisə olub Dusya, Züleyxa-Zulya, İskəndər-Saşa, Midhət-Mitya, Mərziyə-Marusya, Ayna-Anyuta, İzzət-Aza... Hakəzə... Belə evlərdə verilən tərbiyədən nə hasil olacaq, atam? Bizləri tanıma0-yacaqlar, bizlərə yaxın durmayacaqlar.
- Ağacan! Dübarə arz edirəm ana olmayıb... Tərbiyəli ana gərək tərbiyəli bala yetirsin... Bundan sonra ümidimi hər tərəfdən kəsib, atam, dəxil düşəcəyəm analar qapısına: analar, sizi and verirəm o məhəbbətə, hansı ki övladınıza var, bizi bu təhlükədən qurtarmaq adilə ömrünüzü sərf edin elmə və elm güc ilə tərbiyə verin balalarımıza. Hansılar ki bir tək sizin təhti-nəzarətinizdədirlər və möhtacdırlar ana tərbiyəsinə! Xudaya, Dərvişin bu naləsini icabətə yetir” (3, s.393-394).

Hər bir xalqın mənəvi dirliyi, mənəviyyatının aynası həmin xalqın dilidir. Dilin inkişaf etdirən xalq heç vaxt məhv olmayacaq, dil yaşadığıca, inkişaf etdikcə xalqın gələcəyi də tərəqqi edəcək. Yaşadığı dövrdə böyüməkdə olan nəslin milli ruhda tərbiyə olması ədibi narahat etdiyindən ana dili məsələsinə düzgün yanaşma etmişdir. Dramaturq dilimizə laqeydliyin səbəbi kimi kişilərin alman, fransız, yəhudi və başqa millətlərdən qız almasını göstərir. Bunun nəticəsində onlar həm övladların başqa adlar qoyurlar, həm də övladları ilə ünsiyyəti öz dilləri ilə qururlar. Məlumdur ki, uşağın tərbiyəsi əsasən anaya bağlıdır. Xarici qızlarla evlənmək isə bizim dilimizin, dəyərlərimizin unudulmasına və inkişafdan qalmasına təsir edib. Vətəninə bacardığı bütün xidmətləri edən Vəzirov “Əkinçi” (1875-1877) qəzetinə olan ümidləri ilə möhkəm bağlayırdı: “Əkinçi” mənə ana dili müəllimimdir... Mənə nə yazmağın proqramını göndəriniz” (3, s. 6). Burdan da aydın olur ki, Vəzirov üçün “Əkinçi” qəzeti təkcə əxlaq və ideoloji tənqid, köhnə ənənə, savadsızlığa, dini cəhalətə qarşı mübarizə aparmaq vasitəsi ilə yanaşı öz doğma dilinin geniş kütləyə qavradılması baxımından çox qiymətlidir.

Nəticə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində N.Vəzirov Azərbaycan xalqının mənəvi dirliyini, ölməzliyini, böyük gələcəyini, milli özünədərkini müəllim kimi onların oxumağında, məktəbə sövq edilməyində görmüş və öz tələbələrinə öyrətmiş, daha geniş kütləyə isə bunları əsərləri və teatr vasitəsi ilə xitab etmişdir. Öz dövründə yeniliyi, tərəqqini alqışlayan, savadsızlığı tənqid edən Vəzirovun fəaliyyəti həmişə xatırlanmalı və qeyd edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Çar ordusunun polkovniki Əbülfət ağa Şahtaxtinski / "Azadlıq" qəzeti, 29 sentyabr 2012.
2. Ələkbərova Əzizə. Nəcəf bəy Vəzirov. Arxivinin təsviri. "MK" nəşriyyatı, Bakı-2012.
3. Nəcəf bəy Vəzirov əsərləri (Mətnin tərtibi və izah D.Məmmədova). "Elm" nəşriyyatı, Bakı-1977.
4. Vəliyev Məsud. Realist sənətin gücü // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 21 mart, 1959.

Азиза Алекберова**Национальное самосоздание в произведениях Наджаф бек Везирова**

Первым последователем творчества Мирзы Фатали Ахундова был Наджаф бек Везиров. Драматург опубликовал много газетных статей, где затронул темы не только науке, образования, но и воспитания. Писатель был обеспокоен воспитанием будущего поколения.

Везиров, начавший свою деятельность в 70-х годах 19-го века стал продолжателем идеи Мирзы Фатали Ахундова. Везиров работал над развитием идеи народного движения. Вместе с Гасан бекком стал основоположником Азербайджанского театра. Это событие послужило началом народного самопознания Азербайджане в 19-ом веке. Писатель в своих произведениях отображал общественно-бытовые темы. Обращаясь к драматургии, его основной целью было оказание влияния на познание народа. Таким образом, он старался сформулировать сознание людей, изменить устоявшиеся условия жизни и развить новые идеи для общества.

Ключевые слова: *Наджаф бек, национальный, люди, религиозная, язык, семья, идентичность, настоящий гражданин*

Aziza Alakbarova**National self-awareness in the work of Najaf bay Vezirov**

Najaf bay Vazirov is the first successor of M.F.Akhundov's work. Dramaturg published articles in several newspapers. In his articles he mentioned nurture subject as well as the scientific educational and the other issues. He always felt anxious about the omissions in the nurture of future generation.

Vezirov Mirza Fatali Akhundov, who began his career in the 70s of the 19th century, continued his ideas. Vezirov has worked to advance the people's progress and ideas. Together with Hasan bay in Azerbaijan, he founded the theater. This event led to the creation of the first generation of people's national self-consciousness in the nineteenth century. Eduip reflects social and domestic issues in his works. The aim of his appeal to the genre of drama is to influence people and their understanding. In this way, he wanted to shape people's consciousness, change their existing living conditions and rebuild.

Key words: *Najaf bay, national, people's, religion, language, family, self-esteem, real citizen*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.08.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru **Nailə Səmədova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.